

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Menselijke waardigheid: ijkpunt voor christen- democratische vernieuwing

Menselijke waardigheid fungeert in politiek en maatschappij vaak als ultieme waarde. De inherente waardigheid van ieder mens moet immers altijd worden geëerbiedigd. Maar is daarmee het laatste woord gesproken? Recente ontwikkelingen in de medische wetenschappen, biotechnologie en in de economie suggereren dat vooral een schraal denken over de individuele autonomie en de vrije wil van de mens het denken over menselijke waardigheid domineert. Een bezinning op de filosofische bronnen en de politiek-maatschappelijke betekenis van het concept is daarom noodzakelijk, juist voor de christendemocratie in deze tijd.

---

door *Rob van de Beeten, Teun van der Linden & Maarten Neuteboom*

Van de Beeten is oud-lid van de Eerste Kamer en advocaat, Van der Linden is predikant in de Protestantse Kerk in Nederland, Neuteboom is lid van de redactie van CDV.

ABEL HERZBERG HEEFT, teruggekeerd uit het concentratiekamp Bergen-Belsen, na de Tweede Wereldoorlog indringend beschreven hoe de menselijke waardigheid kan worden vertrappt, geminacht en vernietigd; en tegelijk hoe mensen erin slagen onder vreselijke omstandigheden op bijna onnavolgbare wijze de waardigheid van hun medemensen te respecteren, te behoeden en te eren. Desondanks was kennelijk ook voor Herzberg de menselijke waardigheid geen vastomlijnd begrip en zeker geen vast oriëntatiepunt voor handelen in het dagelijks leven. Bij terugkeer in Nederland bleek dat de kantoorklerk aan wie hij het gouden horloge van zijn vader in bewaring gegeven had, tijdens de Hongerwinter aan ondervoeding gestorven was. Toen diens weduwe Herzberg dat horloge terugbracht, ontstak

hij in woede: ze hadden er eten voor moeten kopen!¹ Vermoedelijk achtte diens kantoorklerk het echter beneden zijn waardigheid om het horloge te verkopen.

Het belang van menselijke waardigheid wordt tegenwoordig door maar weinig mensen weersproken. Wanneer wij ons in eerste instantie richten op de periode ná de Tweede Wereldoorlog, dan valt op hoezeer menselijke waardigheid wordt gedefinieerd in termen van mensenrechten en dus in juridische categorieën. Daarbinnen heeft de bescherming van de individuele burger tegen de macht van de staat en met name de totalitaire staat begrijpelijkerwijs een heel sterk accent gekregen. Het lijkt erop dat die accentuering – ook waar iedere totalitaire dreiging ontbreekt – eraan heeft bijgedragen dat in het denken over de mens en ook in de beleving van de meeste burgers individuele vrijheid samenvalt met menselijke waardigheid. Maar is daarmee het laatste woord gesproken? Of gaat er achter het idee van de menselijke waardigheid een Babylonische spraakverwarring schuil?² De betekenis van menselijke waardigheid – ogenschijnlijk zo vanzelfsprekend – verdient zo bezien telkens weer reflectie: zowel in historisch perspectief, als in het licht van de actualiteit en met het oog op de toekomst. Dat geldt temeer voor de christendemocratie op een moment dat zij op zoek is naar de zin van haar eigen bestaan.

Om die vraag te beantwoorden is het zinvol te bedenken dat de gedachte van menselijke waardigheid niet recent is opgekomen in de menselijke beschaving, maar zijn oorsprong vindt in het antieke denken van de klassieke oudheid en de vroege christenheid. Het woord waardigheid heeft zijn oorsprong in het Latijnse *dignitas*, dat zowel innerlijke waardigheid betekende als waardigheid in de zin van aanzien, verdienste, achting of status. Onder invloed van het humanisme krijgt het begrip vanaf de renaissance een meer individuele betekenis, en wordt vooral de vrijheid van de mens centraal gesteld, omdat de mens in staat is te kiezen voor goed of kwaad.³ De gedachte dat menselijke waardigheid vooral verbonden is met de individuele mens en zijn vrijheid is sindsdien onstuitbaar gebleken en heeft in onze tijd een verdere toespitsing gekregen. Het romantische mensbeeld dat gedurende de jaren zestig en zeventig domineerde, is in hoge mate bepalend voor hoe wij de mens vandaag de dag zien.⁴ De moderne mens wil zelf bepalen hoe hij zijn leven inricht, waar hij dat leven al dan niet aan wil wijden en welke waarden hij belangrijk vindt.

Charles Taylor wijst in dit verband op het voortdurend streven van mensen naar authenticiteit, dat in deze moderne tijd onontkoombaar is.⁵ Als de moderne mens één ding moet doen, dan is het wel zichzelf ontplooiën teneinde zichzelf te zijn. Om dat te kunnen bereiken is zo veel mogelijk individuele vrijheid van belang en is persoonlijke autonomie de domi-

nante waarde geworden in het denken over de menselijke waardigheid. De wil van het individu is de doorslaggevende factor geworden bij het bepalen van wat van waarde is. Omdat ieder mens zijn eigen levensproject vorm moet zien te geven, is in het verlengde van vrijheid en autonomie ook gelijkheid een belangrijke waarde. Niet alleen zijn alle mensen gelijk, maar ook alle (morele) voorkeuren die mensen kunnen hebben zijn in principe aan elkaar gelijk. De waardigheid van de mens wordt daarmee niet langer

De waardigheid van de mens wordt niet langer ontleend aan een ordening buiten de mens; de enkeling zelf is het ijkpunt geworden

ontleend aan een ordening buiten de mens; de enkeling is allereerst zelf het ijkpunt geworden van zijn waardigheid.

Deze ontwikkelingen zijn om vier redenen problematisch. Ten eerste dreigt menselijke waardigheid als concept te worden afgesneden van vele van haar wortels, niet

in de laatste plaats religieuze of anderszins metafysische bronnen. Ten tweede dreigt zij te worden losgekoppeld van het brede palet van waarden dat voor een beschaafde menselijke samenleving van belang is, zoals vrede, gerechtigheid, solidariteit. Ten derde is er het gevaar dat de dominantie van de wil van het individu op zijn beurt de mensenrechten gaat inkleuren, waardoor een beschermend recht in het tegendeel kan verkeren en er geen prepolitieke werking meer van uitgaat. Ten vierde werpen nieuwe wetenschappelijke inzichten in dubbel opzicht een ander licht op de mens en zijn wil: enerzijds bieden inzichten over de werking van het menselijk brein nieuwe gezichtspunten op het begrip 'wil' en de werking ervan; anderzijds verschaffen die inzichten de mens mogelijkheden om een medeschepende rol te vervullen, een rol die reikt tot aan de wezenskenmerken van het eigen lichaam en de persoonlijkheid. Juist deze inzichten vragen om een beschouwing van menselijke waardigheid waarin de individuele en vrije wil weliswaar een eigen, maar niet dominante plaats vervult. Het ligt echter voor de hand dat we, voor we overgaan op de beschouwing van menselijke waardigheid, die individuele autonomie aan een nadere beschouwing onderwerpen.

INDIVIDUELE AUTONOMIE

De gedachte dat het ware c.q. authentieke mens-zijn in de mens zelf moet worden gezocht stempelt onmiskenbaar onze tijdgeest. Het Burgerinitiatief Voltooid Leven van de Initiatiefgroep Uit Vrije Wil en de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE) is daar een uitdrukking

van.⁶ Als de waardigheid van de mens hoofdzakelijk afhankelijk is van zijn eigen beleving, waarom mag een oudere die zijn leven voltooid acht dan geen professionele hulp krijgen bij het beëindigen van zijn leven? Een antwoord op die vraag lijkt inderdaad lastig te geven wanneer de menselijke waardigheid wordt begrepen tegen de achtergrond van de vrijheid van het autonome individu, dat op rationele wijze over zichzelf beschikt en zelf bepaalt wat het wil.

Zo'n interpretatie geldt voor velen misschien als het summum van vrijheid, maar tegelijkertijd dringt de vraag zich op of de menselijke waardigheid daarmee niet te veel wordt overgelaten aan het individu. Kan dat eigenlijk wel? Leidt dat niet tot ernstige vormen van relativisme en subjectivisme? Wat tilt mij als individu nog uit boven de toevalligheid van mijn eigen keuzes? Is mijn waardigheid alleen maar afhankelijk van wat ik er zelf van maak en van mijn eigen voorkeuren?⁷ Hierin lijkt de zwakte van het dominante mensbeeld sinds de verlichting te schuilen. In de liberale visie is de mens een individu zonder wezenlijke eigenschappen en kan de staat maar moeilijk publieke idealen propageren.⁸

Nu zijn individuele vrijheid en zelfontplooiing als moderne verworvenheden van blijvende waarde. Autonomie is bovendien onmiskenbaar een aspect van het mens-zijn. Daarmee is echter niet gezegd dat de waardigheid van de mens uitsluitend in zijn persoonlijke autonomie zou moeten liggen. Niettemin lijkt het hedendaagse mensbeeld wel steeds vaker te worden bepaald door verschillende vormen van reductionisme. Denk bijvoorbeeld aan het beeld van de *homo economicus*, dat jarenlang de economische wetenschap domineerde.⁹ Vandaag de dag lijkt het neurologisme in zwang: hersenwetenschappers als Dick Swaab betogen dat de mens geheel en al valt te herleiden tot zijn brein en daarmee tot louter materie.¹⁰ Het eenzijdig benadrukken van de autonomie en individualiteit van de mens lijkt evenzeer te zijn gestempeld door het naar zijn aard eenzijdige reductionisme. De vraag rijst of zelfbeschikking ook niet tot doelloosheid, tot onthechting tegenover bovenindividuele doelen, en daarmee tot gebrek aan zingeving heeft geleid. Is vrijheid dan het synoniem geworden voor de doelloze norm van zelfbeschikking?¹¹

WIE IS DE MENS?

Sprekend en denkend over menselijke waardigheid gaat het in de kern eigenlijk niet zozeer om wat ik wil, maar om de vraag: wie is de mens? Van daaruit kan vervolgens de vraag worden beantwoord: hoe te leven? De laatmiddeleeuwse theoloog en filosoof Meister Eckhart zegt treffend: 'Die Leute sollten nicht soviel darüber nachdenken, was sie tun sollen; sie soll-

ten darüber nachdenken, was sie sein sollen.¹² Het antwoord op die vraag is bepalend voor hoe menselijke waardigheid gestalte zou moeten krijgen in de samenleving. Want zo gemakkelijk als er vaak gesproken wordt over menselijke waardigheid, zo lastig blijkt het om te komen tot een algemeen aanvaarde invulling en fundering ervan, waardoor het begrip dreigt te verworden tot een krachteloze gemeenplaats.

De vraag is welke universele wezenlijke menselijke kwaliteit er dan los van alle ‘toevallige’ kenmerken die mensen bezitten moet worden geëerbiedigd?¹³ Wat is essentieel voor ons mens-zijn? Op die vraag wat de mens dan tot mens maakt, zijn in de ideeëngeschiedenis uiteenlopende antwoorden gegeven. De bekendste seculiere fundering van de menselijke waardigheid is gegeven door de Duitse verlichtingsfilosoof Immanuel Kant, die betoogt dat de mens onaantastbare rechten heeft op grond van zijn redelijkheid. Bij Kant, evenals bij andere verlichtingsdenkers, was de vrijheid van het individu zeker niet onbegrensd. In het jodendom en de christelijke traditie ontleent de mens zijn waardigheid in de eerste plaats aan zijn beeldrangerschap van God (*imago Dei*).¹⁴ De mens is in zijn wezen een ‘venster’ op zijn Schepper, zoals een icoon aan de wand het goddelijke visualiseert en representeert. Augustinus stelt dat de godgelijkenis van de mens in de innerlijke mens zetelt: in zijn rede, taligheid, oordeelsvermogen en vrije wil.¹⁵ In zijn mensbeeld is Augustinus zich er onmiddellijk van bewust dat de mens onvolkomen en kwetsbaar is – reden waarom hij verklaart dat de mens zich niet naar zichzelf moet richten, maar naar God. De eigenschappen van de mens, zoals de redelijkheid, staan daarom in tegenstelling tot het verlichtingsdenken niet op zichzelf, maar worden ontleend aan de Schepper, en moeten worden begrepen binnen de orde van de geschapen werkelijkheid. Aristoteles – en de christelijke traditie heeft dat omarmd – heeft er voorts op gewezen dat de mens een sociaal wezen is, die verantwoordelijk is voor zijn handelen.¹⁶

In het licht van deze traditie is een belangrijke grondwaarde in de christendemocratie dat de menselijke waardigheid zich verder uitstrekt dan het individu en zijn autonomie. De waardigheid van de mens kent verschillende dimensies en laat zich niet zomaar terugplooiën op één aspect van het mens-zijn. Natuurlijk kunnen er situaties en momenten zijn waardoor een bepaalde dimensie van de mens oplicht, zoals zijn vrijheid of gelijkheid bij de afschaffing van de slavernij. Waar echter voortdurend pressie wordt gevoerd op één aspect, waarde of grondrecht, kunnen andere dimensies in het nauw komen, bijvoorbeeld wanneer individuele vrijheid wordt uitgespeeld tegen sociale verantwoordelijkheid.

Menselijke waardigheid is, oneerbiedig gesproken, verworden tot een containerbegrip dat vaker verwarring scheidt dan duidelijkheid biedt.

In de christendemocratie wordt op grond van het mens-zijn een aantal verschillende dimensies van menselijke waardigheid onderscheiden. Zij kunnen ankerpunten vormen tegen de ondermijning van het begrip door subjectiverende tendensen. Zoals we zojuist zagen is er allereerst een *inherente waardigheid* van de mens als beeld van God. Maar het hoge ideaal van menselijke waardigheid kan door de *onvolkomenheid en kwetsbaarheid* van de mens nooit ten volle worden gerealiseerd. De context is medebepalend bij het vormgeven van menselijke waardigheid. Die moeilijkheid ontslaat de mens er echter niet van om binnen de gestelde grenzen van zijn *morele verantwoordelijkheid* de (cultuur)opdracht die hij als rentmeester van de schepping heeft meegekregen naar vermogen te volvoeren. Het is bemoeidigend dat de mens daarin niet alleen staat, maar zich als *gemeenschapswezen* ingebed weet in sociale verbanden. Behalve het individuele en het gemeenschappelijke kent de mens nog een derde dimensie: een *religieuze of spirituele*. Al deze aspecten dragen er gezamenlijk toe bij dat de mens met een inherente waardigheid is bekleed.

NAAR EEN MENSWAARDIGE POLITIEK: VERANTWOORDELIJKHEID EN
GEMEENSCHAPPELIJKHEID

In de christendemocratische traditie is altijd veel nadruk gelegd op de relationaliteit en de ‘cultuuropdracht’ van mensen.¹⁷ Paul van Tongeren wijst er in dit verband op dat ‘de menselijke waardigheid niet op de eerste plaats de grond is voor een claim naar anderen, maar een herinnering aan een taak van die mens zelf. Zij is niet primair een onaantastbaar gegeven, maar eerder een opgave; geen onschokbaar fundament, maar een gemakkelijk vergeten of verwaarloosde opdracht.’¹⁸ Hij stelt dat juist als relationele wezens mensen de dragers zijn van een waardigheid die hen boven de rest van de schepping uittilt, die hun taken, verantwoordelijkheden en rechten

Een christendemocratische politiek heeft de verantwoordelijkheid om het hoge ideaal van menselijke waardigheid dichterbij te brengen

geeft. De staat heeft vanuit het beginsel van publieke gerechtigheid een belangrijke taak bij het beschermen van de menselijke waardigheid en het respecteren van de menselijke vrijheid. De waardigheid van de mens mag in internationale verklaringen plechtig als onaantastbaar zijn verklaard, maar blijkt dat in de

praktijk niet te zijn. Een christendemocratische politiek weet zich daarom enerzijds verantwoordelijk om het hoge ideaal van menselijke waardigheid na te streven, maar beseft anderzijds dat de mens niet maakbaar is.

De vraag is hoe wij in een veranderende samenleving vanuit een christendemocratische visie het concept menselijke waardigheid een waardevolle betekenis kunnen geven. Verschillende beleidsterreinen springen daarbij dan in het oog.

Allereerst is dat de ouderenzorg in relatie tot het reeds genoemde Burgerinitiatief Uit Vrije Wil. Het is onmiskenbaar dat veel ouderen die een hoge leeftijd bereiken een verlies aan waardigheid ervaren, maar gaat het niet te ver om die ouderen vanuit de gedachte van persoonlijke autonomie het recht tot hulp bij zelfdoding toe te kennen? Omvat een waardige ouderdom niet meer dan de subjectieve ervaring van waardigheidsverlies? Frits de Lange stelt dat in onze samenleving ouderen hun waardigheid dreigen te verliezen doordat zij ondergewaardeerd en vergeten worden, en wijst in dit verband op het belang van sociale waardigheid.¹⁹ In het debat over wat een voltooid leven zou zijn is er niet alleen het eigen ik, maar ook altijd een ander. De sociale waardigheid van ouderen ligt volgens hem niet opgesloten in henzelf – intrinsiek, persoonlijk – maar omvat ook hoe de samenleving als geheel omgaat met ouderen. Kortom, is onze maatschappij er een waarin ouderen ertoe doen of zien wij hen vooral als kostenpost?

Volgens ethicus Theo Boer komt Nederland in internationaal opzicht zelfs in een isolement terecht op het gebied van de medische ethiek – en dan met name op de terreinen van euthanasie en hulp bij zelfdoding. De christendemocratie moet zich daarom vanuit zijn traditie krachtiger verweren tegen de subjectivering van de autonomie van de mens. Vanuit de gedachte dat het een plicht is om het leven te beschermen zal het besef leidend moeten zijn dat moedwillig het leven beëindigen iets is wat je hooguit doet ‘in uiterste noodzaak, en zeker niet omdat er sprake is van eenzaamheid, verval, sociale exclusie, slechte zorg of een combinatie van deze oorzaken’.²⁰

Maar ook geheel nieuwe vragen rijzen. De opkomst van de biotechnologie stelt de mens in de nabije toekomst in staat om diep in te grijpen in zijn eigen natuur en die wellicht zelfs fundamenteel te veranderen. Dankzij de ontwikkeling van DNA-technologie is in toenemende mate van vele lichamelijke en geestelijke gebreken aantoonbaar welke mutatie in de DNA-structuur van de mens hiervoor verantwoordelijk is. Met dank aan diezelfde technologie ontstaan er ook mogelijkheden om de stap te zetten van diagnose naar therapie, en op termijn naar therapieën die preventief werken. Waar voornamelijk het debat steeds ging over de medisch-ethische implicaties van in wezen selectieve ingrepen, zoals bij embryoselectie via pre-implantaire genetische diagnostiek, gaat het bij DNA-technologie om toepassing van gerichte, eigenschappenbeïnvloedende interventies. Die

interventies zullen zich op den duur niet behoeven te beperken tot het voorkomen van gebreken, maar kunnen ook leiden tot het beïnvloeden of tot stand brengen van (geheel) andere eigenschappen. Deze mogelijkheden van de biotechnologie behoeven niet per definitie te worden afgewezen vanuit de gedachte dat menselijke waardigheid ook inhoudt dat de mens als medeschepper aan de schepping zijn werk mag verrichten als in het perspectief van God.²¹ Niettemin plaatst de biotechnologie ons ook voor de indringende vraag hoe kan worden voorkomen dat dit uitmondt in een streven naar de maakbaarheid van de mens dat resulteert in het verlies van onze waardigheid.²²

Behalve op ethisch terrein, waar de relatie met menselijke waardigheid heel zichtbaar en direct is, staat de waardigheid van de mens ook in economisch opzicht onder druk. De financieel-economische crisis dreigt grote onzekerheden met zich mee te brengen ten aanzien van werk, inkomen en oudedagsvoorziening. Evenals het einde van de negentiende eeuw kent ook onze tijd zijn sociale kwestie. Het ontbreken van de menselijke maat wordt bovendien door velen als een aantasting van waardigheid ervaren. Zorgverleners die geen tijd meer hebben voor een praatje, burgers die verdwalen in het bos van overheidsinstanties, mensen die zich eenzaam voelen. En wat te denken van de druk op jonge gezinnen die in het ‘spitsuur van dit leven’ worstelen met de combinatie van werk en privé omdat de onderliggende waarden zich niet tot elkaar verhouden? Het werk eist snelheid, flexibiliteit en klant- en winstgerichtheid, terwijl het gezin vraagt om trouw, toewijding en opoffering van belang. Het w1-rapport *Mens, waar ben je?*²³ wijst er dan ook terecht op dat het integreren van de vele leefwerelden tot één zinvol geheel, veel van mensen vraagt.

BESLUIT: MENSELIJKE WAARDIGHEID EN ERKENNING

Van belang is ten slotte dat het mensbeeld van de christendemocratie driedimensionaal is, met een individuele, een sociale en een goddelijke dimensie. ‘In de mens leeft de behoefte aan een “zin” die groter is dan hijzelf, zodat hij die ook vaak zoekt in de richting van een gemeenschap waar hij deel van uitmaakt.’²³ We zouden ook kunnen zeggen dat mensen geroepen wezens zijn, met een bestemming die niet alleen het individu, maar ook de gemeenschap overstijgt. De mens bestaat niet op zichzelf; zijn bestaan heeft een ankerpunt dat buiten hemzelf ligt. Godsdienst, levensbeschouwing en de niet-aflatende zucht naar zingeving laten zien dat de mens wezenlijk open is en een transcendente natuur heeft. Ieder mens zoekt naar de vervulling van zijn leven vanuit een verlangen dat zijn hele bestaan raakt.

In de huidige samenleving, die in religieus en levensbeschouwelijk opzicht pluriform is, geven mensen op heel verschillende manieren vorm aan dat verlangen. Tegelijkertijd lijkt de ruimte voor verschil juist ook op godsdienstig gebied af te nemen. Het integratiedebat over de islam, de positie van de gewetensbezwaarde trouwambtenaar en het onlangs door de Senaat afgewezen verbod op (onverdoofd) ritueel slachten getuigen daarvan. Maar juist in een tijd waarin aan het streven naar authenticiteit grote morele waarde wordt toegekend, is het van belang de identiteit van mensen respecteren.²⁴ Menselijke waardigheid wordt in de moderniteit daarom ook wel verbonden met de erkenning van de eigenheid van ieder mens.²⁵

Dat is ook de reden dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en gewetensvrijheid van belang zijn voor een open democratische samenleving. Wanneer voor deze dimensie van het mens-zijn geen plaats meer is, 'rondt heel het bestaan van het mensdom zich volkomen bolvormig af in zichzelf (...)'.²⁶ Religieuze en levensbeschouwelijke inzichten bieden mensen handvatten om hun leven zin te geven en zijn bovendien als broedplaats van waarden van wezenlijk belang voor politiek en samenleving. Zij vormen de subtiele talen van immateriële waarden die helpen voorkomen dat de mens opgesloten raakt in instrumentalisme, materialisme, rationalisme of proceduralisme.²⁷

Zoals uit het verhaal van Abel Herzberg is gebleken, wordt de menselijke waardigheid gekenmerkt door een paradoxale spanning. Enerzijds is de mens getooid met *grandeur*, anderzijds wordt hij getekend door *misère*.²⁸ Mens-zijn betekent leven in die niet-ophefbare spanning tussen menselijke waardigheid als een absolute eis en de ervaring dat de waardigheid van de mens voortdurend wordt geschonden. De ervaring van het leven op dit breukvlak kan leiden tot scepticisme, nihilisme en cynisme wanneer menselijke waardigheid vooral wordt gezien als een recht tot zelfrealisatie. De christendemocratie heeft vanuit haar traditie echter een ander mensbeeld: de taak van de mens is om de spanning tussen grootsheid en verval, die met zijn bestaan is gegeven, voluit aan te gaan door menselijke waardigheid op te vatten als een opdracht en een morele verantwoordelijkheid. Het is bemoedigend dat de mens er daarin niet alleen voor staat, maar is ingebed in zijn gemeenschap en zich gekend en erkend kan weten door anderen en de Schepper.

Noten

- 1 Arie Kuiper, *Een wijze ging voorbij. Het leven van Abel J. Herzberg*. Amsterdam: Querido, 1997, pp. 295-296.
- 2 Odo Casel, *Vom wahren Menschenbild*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1953, p. 14.
- 3 Zie de bijdrage van Paul van Geest en Everard de Jong in deze CDV-bundel, en zie ook Jan Papy's bijdrage over Pico della Mirandola en diens *Rede over de menselijke waardigheid*.
- 4 Wetenschappelijk Instituut voor het

- CDA, *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christen-democratisch mensbeeld*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006, pp. 86-87.
- 5 Charles Taylor, *The ethics of authenticity*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.
  - 6 Zie de boekrecensie over *Uit vrije wil* van Jan de Visser in deze CDV-bundel.
  - 7 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2006, p. 86.
  - 8 Zie de bijdrage van Grahame Lock in deze CDV-bundel.
  - 9 Zie de bijdrage van Lans Bovenberg in deze CDV-bundel.
  - 10 Zie ook het interview met psychiater Herman van Praag in deze CDV-bundel.
  - 11 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2006, pp. 62-63.
  - 12 Aangehaald zonder bronvermelding door Josef Pieper, *Über das christliche Menschenbild*. München: Kösel-Verlag, 1964, p. 8.
  - 13 Francis Fukuyama, *De nieuwe mens. Onze wereld na de biotechnologische revolutie*. Amsterdam: Olympus, 2004, pp. 182-216.
  - 14 Zie de bijdrage van Teun van der Linden in deze CDV-bundel.
  - 15 Zie de bijdrage van Paul van Geest en Everard de Jong in deze CDV-bundel.
  - 16 Aristoteles, *Ethica* (vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Christine Pannier en Jean Verhage). Groningen: Historische Uitgeverij, 2009, pp. 90-94, 239 e.v.
  - 17 Ab Klink, *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1990, pp. 108-110.
  - 18 Zie de bijdrage van Paul van Tongeren in deze CDV-bundel.
  - 19 Zie de bijdrage van Frits de Lange in deze CDV-bundel.
  - 20 Zie de bijdrage van Theo Boer in deze CDV-bundel.
  - 21 *Gaudium et Spes*, nr. 12.
  - 22 Zie de bijdrage van Ineke Malsch in deze CDV-bundel.
  - 23 Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift*. Amsterdam: SUN, 2005, p. 262.
  - 24 Charles Taylor, 'De politiek van erkenning', in: idem, *Multiculturalisme. De politiek van erkenning nader onderzocht*. Amsterdam: Boom, 1995, pp. 43-95.
  - 25 Zie ook de bijdrage van Ernst Hirsch Ballin in deze CDV-bundel.
  - 26 Søren Kierkegaard, *Vrees en beven*. Budel: Damon, 2006, p. 160.
  - 27 Charles Taylor, *Sources of the self. The making of modern identity*. Cambridge: Harvard University Press, 2007. Vgl. Charles Taylor, *De malaise van de moderniteit*. Kampen: Kok Agora, 2002, pp. 85-95.
  - 28 Zie ook Blaise Pascal, *Gedachten* (vertaald door Frank de Graaff). Amsterdam: Boom, 2004, pp. 27-35, 44-47.